

Efter indhentet efterretning

Et historisk rids af overvågning i enevældens København

Af Laura Skouvig

Abstract

Denne artikel handler om overvågning i enevældens København i begyndelsen af 1800-tallet. At enevældens kontrol med information og overvågning af befolkningen samt den latente kritik af samme kontrol fandt sted på et helt andet grundlag end overvågningen af og kontrollen med enkeltindviders personlige oplysninger i dag er ikke epokegørende. Artiklens udgangspunkt er Michel Foucaults sammenkædning mellem overvågning og produktion af viden om individet samt en informationshistorisk diskussion af informationsstaten og overvågning i andre bymæssige rum (som Venedig og Paris) i perioden 1500-1800. Informationshistorisk set er det vigtigt at undersøge hvordan statslige, bureaukratiske procedurer til overvågning af og produktion af information om borgerne blev etableret. Derfor er pointen i denne artikel ikke at pege på, at overvågning og kontrol fandt sted under enevælden, men snarere indkredse og diskutere nogle af de teknologier, som muliggjorde og blev anvendt i en stigende overvågning i den sene enevælde.

Laura Skouvig, PhD, Lektor, Det Informationsvidenskabelige Akademi, Københavns Universitet
(sgx665@iva.ku.dk)

Indledning

I foråret 2014 sad jeg på Rigsarkivets læsesal og fik (på vogne) kørt flere arkivkasser med arkivalier fra det københavnske politi hen til min plads. Vogne belæsset med arkivalier, der gennemgranskes af historikere, slægtsforskere eller andre, er ikke noget særsyn. Der, på Rigsarkivets læsesal, fornemmer man den enorme indsamling og opbevaring af information om danskerne. Mit eget lille område handler om informationsforståelser i Danmark i den sene enevælde, og helt konkret fokuserer jeg på, hvordan information indgik i forskellige netværk i enevældens København, og hvordan information blev tolket forskelligt i forskellige genrer og sammenhænge. Det har ikke meget med overvågning at gøre - og så alligevel. I denne artikel udforsker jeg overvågningspraksisser i enevældens København ud fra en foucaultsk inspireret forståelse af overvågning. Denne forståelse indbefatter en registrering og optegnelse af individer med henblik på deres kategorisering og systematisering, eller som David Lyon formulerer det "...it [surveillance] is any collection and processing of personal data, [...], for the purposes of influencing or managing those whose data have been garnered." (Lyon, 2001, s. 2).

Et af knudepunkterne i informationsnetværkene i enevældens København var de steder, hvor også den almindelige, analfabetiske københavner kunne erfare nyt. Nyhedsformidlingen (som en del af netværkene) foregik både trykt (aviser, tidsskrifter osv.), i manuskriptform (ikke bare som breve, men også hånd-

skrevne pamfletter eller lignende) og i særdeleshed mundtligt med visekællinger som et særdeles levende og larmende indslag i den københavnske hverdag anno 1805. De var så stor en del af hverdagen, at de fik forbud mod at råbe med viser - især hvis det der stod i viserne ikke var sandt. Men et sådant forbud er på en bagvendt måde en gave for en historiker, for efter forbuddet begyndte politiet at interessere sig for visekællingerne. De blev arresteret, taget med til arresten, afhørt, smidt i arresten og sidenhen kom de for en dommer i Politiretten. Alt dette blev omhyggeligt noteret: i politiets hovedjournal, hvor man får et farverigt indblik i hverdagslivet på gaderne (og andre steder) i København; i politirettens forhørsprotokol og endelig i de sagsakter, som foreligger til enkelte af sagerne. I de sidstnævnte er der hyppigt indhentet udsagn fra udlejere, ægtemænd eller andre for med sikkerhed at kunne skabe en sikker identifikation. Alt dette gav mig et indtryk af, at der i København var et forholdsvist finmasket net til at finde eventuelle lovbrudere som visekællingerne altså var fra oktober 1805. Og at overvågerne brugte de nyeste teknologiske midler (fremfor alt bureaukratisering) til at holde befolkningen under kontrol.

Perioden i begyndelsen af 1800-tallet er særdeles relevant i overvågnings- og kontrolsammenhæng, da Napoleonskrigene etablerede et permanent trusselsbillede mod Danmark, som kan sammenlignes med den permanente trussel, som World Trade-angrebet i 2001 og Muhammedtegningerne i slutningen af 2005 og begyndelsen af 2006 er blevet udråbt til at udgøre for den vestlige verden generelt og Danmark specifikt. Napoleonskrigene etablerede ydre fjender (englænderne endte med at blive den egentlige fjende) og de stats- og samfundsmæssige rystelser, som den franske revolution og Napoleons fremfærd i Europa udløste, medførte en voksende frygt for eksistensen af en indre fjende i form af liberale fortalere for en anden statsform end den enevældige. At enevældens kontrol med information og overvågning af befolkningen samt den latente kritik af samme kontrol fandt sted på et helt andet grundlag end overvågningen af og kontrollen med enkeltindividets personlige oplysninger i dag er ikke epokegørende. Det er nu heller ikke pointen at pege på, at overvågning og kontrol fandt sted under enevælden, men snarere at indkredse og diskutere nogle af de teknologier, som muliggjorde og blev anvendt i en stigende overvågning i den sene enevælde.

I denne artikel vil jeg præsentere en informationshistorisk vinkel på overvågning, hvor et centralt element er etableringen af statslige, bureaukratiske procedurer til overvågning af og produktion af information om borgerne. Samtidig vil jeg straks gerne moderere dette informationshistoriske blik ved at introducere andre tolkninger af overvågning i historiske kontekster ved at fokusere på informationskontrol i Venedig i perioden 1500-1700, byens informationsnet i Paris i 1700-tallets midte og ved at diskutere nogle af Foucaults mere konkrete analyser i *Overvågning og Straf* (1994). Endelig vil jeg kort skitsere konkrete danske bidrag til en overvågningshistorie med udgangspunkt i enevældens København.

Informationshistoriske perspektiver på overvågning og kontrol 1500-1900

David Lyons (2001) sociologiske undersøgelse af, hvordan overvågning er indlejret i nutidens samfund, opererer samtidig med den fundamentale præmis, at alle samfund, som er afhængige af kommunikations- og informationsteknologier rettet mod bureaukratiske processer også er overvågningsamfund (Lyons, 2001, s. 1). Lyons egne arbejder har således som forudsætning en forståelse af, at hverken information eller overvågning alene er nutidige fænomener, som hidrører fra det 20. århundredes computer-fetichisme. Historiske bidrag inden for informationsstudier søger ofte at udfordre og udforske nutidens fordom om information som et moderne (dvs. 20. århundredes) fænomen uden historie (Nunberg, 1996). Især har den engelske historiker, Toni Weller, bidraget til denne diskussion (Weller, 2008, 2010) ved at fokusere på de kulturelle, sociale og samfundsmæssige aspekter af information snarere end de oftest (i hvert fald inden for rammerne af informationsvidenskab) fremhævede teknologiske aspekter. Sammenhængen mellem overvågning, kontrol og information handler historisk set også om efterretningstjenester, spioner og postopbringning (som jeg vil komme ind på senere) såvel som om statens behov for og procedurer til indsamling og opbevaring af information om dens borgere og deres aktiviteter i en bred forstand. Informationshistorie fokuserer på denne måde ofte på det "net af skrift", som ledsagede den fysiske overvågning af subjekterne. Weller (2012) diskuterer i en meget bred kronologisk ramme fra 1500-2000 opkomsten af det, som hun kalder "the information state". Informationshistorisk set er det

centrale argument, at informationsstaten ligeså lidt er et moderne (igen 20. århundrede) fænomen som information er (Weller, 2012). Dette er nu ikke kun en informationshistorisk pointe. Uden at bruge information som begreb har fx danske historikere peget på, hvordan den tidlige enevældige stat befæstede en central forvaltning med stigende bureaukratisering og ønske om et bedre greb om stat og samfund (Feldbæk, 1982). Implicit heri ligger, at et øget fokus på en bureaukratisering af forvaltningen også medførte en øget vidensproduktion om undersåtterne. Landets produktivitet var afhængig af en sund befolkning, som Foucault blandt andet argumenterede for (Foucault, 1994), og enevældens reformer fra midten af 1700-tallet og fremefter kan ses i dette perspektiv.

Weller fokuserer ikke uden grund på statens behov for information, kontrollen dermed og overvågningen som en måde at producere den ønskede information på i den oversigtsartikel, som indgår i Routledge Handbook of Surveillance Studies. Her maler hun med den brede pensel et portræt af perioden fra 1500-2000. Dette er en meget bred kronologisk ramme for diskussionen af statsudviklingen i den vestlige verden (primært dog England), som er den geografiske ramme for hendes oversigtsartikel. Trods denne brede kronologi udkrystalliserer Weller overvågningens rolle i informationsstaten og præsenterer den som en bevægelse mellem *warfare* og *welfare*. Med dette begrebspar behandler hun, hvordan overvågning i rammerne af staten blev legitimeret. Ønsket om velfærd (både blandt befolkningen men også hos statsmagten) nødvendiggjorde viden om befolkningen, og som sådan blev øget velfærd en hyppigt anvendt begrundelse og legitimering af øget overvågning og kontrol. Under en krig er behovet for viden (om fjender - indre såvel som ydre), kontrol med information og processering af enorme mængder af information en væsentlig del (Agar, 2003). Dertil kommer, hvordan den forestillede trussel om krig tages til indtægt for og bruges som legitimering for øget overvågning. Weller argumenterer for, at overvågning i informationsstatens regi ændrede karakter fra det lokale til det nationale niveau, og at statens overvågning blev bedre organiseret, mere formaliseret og centraliseret i perioden. Netop bureaukratiseringen er her den primære teknologi for informationsstatens overvågning og kontrol (Weller, 2012). I en engelsk sammenhæng er det især værd at bemærke det pres, som industrialiseringen udgjorde for samfundsstrukturen. Behovet for kontrol, discipline-

ring og deraf følgende overvågning sammenfattes af Beniger i "the control revolution", der var karakteristisk for det 19. århundrede (Weller, 2010, s. 70). Wellers artikel præsenterer et meget overordnet blik på etableringen af informationsstaten - det ligger i oversigtsartiklen som genre. Bureaukratiseringen var et væsentligt led i overvågnings- og informationsstatens opkomst og formering, men den foregik ikke kun på statslige kontorer og af embedsmænd. Den foregik også på kasernen og i skolen, som Foucault argumenterede for, og i byen. Efter at have diskuteret enkelte af Foucaults analyser skal jeg komme med mere konkrete eksempler på, hvordan overvågning og kontrol var en del af byens rum og hvordan byen blev organiseret med henblik på øget kontrol. Mine eksempler har en lige så bred kronologisk og geografisk ramme som Wellers oversigtsartikel: Venedig i 16. og 17. århundrede, Paris i det 18. århundrede og endelig København i begyndelsen af det 19. århundrede.

En obligatorisk tribut

I en historisk sammenhæng er Michel Foucaults historiske analyser af disciplinærsamfundets institutioner og magtteknologier uomgængelige. Det er åbenlyst at tolke institutioner som skoler, biblioteker, hospitaler og fængselsvæsenet i et dansk perspektiv ud fra Foucaults begrebsapparat om overvågning, kontrol og disciplinering, og dette giver en til tider stram ramme for forståelsen af overvågningens og kontrollens disciplinerende betydning. Foucaults arbejder om magt, disciplinering, overvågning og kontrol er omfattende og findes i flere forskellige af hans tekster. Jeg vil i det følgende ikke forholde mig til hele dette teoretiske kompleks, men forholde mig til enkelte af de egentlige historiske analyser, som han fremlægger i "Overvågning og Straf". I sammenhæng med denne artikel handler det om et sammenfald i tid: Foucaults undersøgelser befinder sig på kanten af l'Ancien Regime - den periode, som han også omtaler som den klassiske - og så den periode, han omtaler som den moderne. I al væsentlighed befinder hans undersøgelse sig i slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet, som er den samme periode, som jeg i al korthed berører senere i diskussionen af overvågningens former i enevældens København.

Skal jeg ganske kort sammenfatte "Overvågning og Straf", så berører den bruddet mellem to forskellige

straffe-systemer: det korporlige og det disciplinerende, og hvordan det disciplinerende straffesystem ikke kun relaterer sig til kriminelle men udbredes til en grundlæggende disciplinerende gennemsyning af hverdagens institutioner (skolen, fabrikken og hospitalet) med overvågning som en af de konkrete teknikker. Overvågningen kunne være direkte, fysisk, rumlig eller indirekte, bureaukratisk, skriftlig. Foucault søgte gennem sin analyse at demonstrere, at et straffesystem som det disciplinerende ikke er mere humant end et straffesystem, som havde tortur og dødsstraf som omdrejningspunkt. I stedet fokuserer han indledningsvist på at tegne forskellene mellem disse to systemer: martringen af kroppen som et orgie i blod og død eller disciplineringen af den i en stiltfærdig, farveløs celle (Foucault, 1994, s. 9-44). Med sin konstante afvisning af en tiltagende humanisering af straffeformerne ønskede Foucault at pege på de mørke sider af moderniteten og oplysningstidens øvrige dyrkelse af fornuften og det rationelle.

"Overvågning og Straf" er især kendt for analysen af Benthams Panoptikon, som i Foucaults tolkning blev mekanismen for den evige, usynlige, disciplinerende overvågning som den nye straffeform. Panoptikon er det arkitektoniske udtryk for det disciplinerende samfund (Foucault, 1994, s. 256) og som sådan en slagkraftig visualisering af disciplineringsens anatomi. Panoptikon var ikke blot indespærring og straf, men gennem straffen blev forbryderen opdraget og underkastet normer for god opførsel (Foucault, 1994, s. 256-291). Overvågningen og disciplineringen var magtens teknologier og som sådanne produktive: gennem overvågningen og de deraf afledte optegnelser skabtes viden om de enkelte individer. I Foucaults tolkning løb forskellige allerede eksisterende kontrolformer og overvågningspraksisser sammen i Panoptikon. Dette er i øvrigt et af de hyppige kritikpunkter mod Foucaults empiriske arbejder, da tidsrummet for de forskellige konkrete analyser er meget bredt inden for hans overordnede periode. Samtidig kan det også være vanskeligt at afgøre (og det er ikke noget, som Foucault overvejer i "Overvågning og Straf") om de regler og instrukser for fabrikker, skoler og lignende nu også blev praktiseret i en konkret hverdag.

Inden selve analysen af Panoptikon analyserer Foucault skolen, kasernen, hospitalet og manufakturen og diskuterer, hvordan strategier som at bemægtige sig rummet, handlingen og tiden skabte den ly-

dige krop (Foucault, 1994, s. 173-220). Jeg vil her ganske kort omtale den ene af disse strategier om *fordelingens kunst*. Denne medførte dels en fysisk afsondring, opdeling og tilknytning til et bestemt funktionssted (fx i en fabrik), og dels etableredes en hierarkisering blandt individerne. Den fysiske overvågning foregik blandt andet i den pestramte by, hvor syge blev holdt indespærrede i deres respektive huse, som lå i forskellige kvarterer eller andre opdelinger af byen. Denne form for overvågning var særdeles tydelig, men bekæmpelsen af sygdommen nødvendiggjorde ikke kun etableringen af fysiske aflukker, men også procedurer til kontrol med de syge. Et andet element i skabelsen af det disciplinære samfund var teknikker til at sikre den gode opdragelse - heriblandt den hierarkiske overvågning, som havde en fysisk udformning i arkitekturen rettet mod en ydre overvågning af individer, og som en sådan synlig overvågning fulgtes af en indre overvågning (Foucault, 1994, s. 221-229). Den hierarkiske overvågning kombinerede Foucault med prøven, der udover at kvalificere og klassificere også dokumenterede og registrerede det enkelte individ. Overvågningen blev bureaukratisk og medførte et yderligere behov for klassifikationssystemer til sporing af disse informationer (Skouvig, 2004, s. 29).

Byen som resonansrum: Venedig i 16. og 17. århundrede

De Vivos afhandling "Information and Communication in Venice. Rethinking Early Modern Politics" (2007) diskuterer information i en politisk kultur, hvor regeringen var baseret på en forestilling om *arcana imperii*. Det vil sige, at synet på information og viden i den venetianske republik i denne periode var knyttet til forestillingen om *arcana imperii* baseret på en høj form for viden, der essentielt var forbudt for de lavere klasser. Denne form for informationskontrol var generelt forbundet til en forståelse af hemmeligholdelse af specifikke former for information og viden, der var så værdifuld, at den måtte holdes hemmelig for andre end særligt udvalgte i fx et givent lav (Smith, 2011).

Information og kommunikation blev ifølge de Vivo udtryk for det at regere og for en særlig måde at "agere" regering på for den venetianske regering i det 16. og 17. århundrede (de Vivo, 2007, s. 4). Kommunikationen blev statens praktiske grænse snarere end blot et regeringsmiddel. De Vivos afhandling te-

matiserer ikke overvågning eksplicit, men diskuterer kontrol med information som et naturnødvendigt element i den venetianske regering. Informationskontrollen og synet på politisk information nødvendiggjorde en opdeling i to grupper: dem med adgang til den politiske information - og dem uden adgang (de Vivo, 2007, s. 86-89); et enkelt hierarki uden egentlig mulighed for at rykke op.

De Vivo diskuterer, hvordan kontrol med information indebar manipulation med information, så at den offentliggjorte kommunikation kun rummede det ukontroversielle resultat af i øvrigt komplicerede og langvarige forhandlinger i senatet (de Vivo, 2007, s. 19). Denne modsætning mellem offentlig og hemmelig information, og i hvilket omfang information skulle forbydes helt og hvornår det kunne være nødvendigt at offentliggøre dele af informationen er nogle af de aspekter, som de Vivo diskuterer med udgangspunkt i håndteringen af to centrale begivenheder i Venedigs politiske historie i 16. og 17. århundrede. For de Vivo bliver det dog ikke alene kun modsætningerne mellem kontrol og frigørelse og mellem propaganda og den offentlige mening som udtryk for dikotomien mellem staten og individet der skal debatteres. Snarere er det grænsernes sammenflydning og statens påvirkning af den offentlige mening gennem sin egen kommunikation, og hvordan information og kommunikation påvirkede regeringens adfærd, som de Vivo ønsker at udfolde.

Grænserne for, hvem der havde adgang til information, var markeret gennem fysiske lokaliteter i byen. Venedigs informationscentre havde tre forskellige lokationer: de formelle steder omkring Doge-paladset, de uformelle i senatorernes private hjem og endelig byens rum, som var ukontrollabelt. De Vivos bog handler om, hvordan byen fungerede som resonansrum for information og kommunikation og ad hvilke kanaler og gennem hvilke centre (markeder, bogtrykkerier, boghandlere, apotekerne og barbererne) informationen cirkulerede fra den politiske elite til den bredere befolkning, samtidig med at opretholdelsen af skillelinjerne mellem den politiske arena og den brede befolkning, som ikke burde interessere sig for information, var et væsentligt anliggende. Netop sammenbruddet af denne skillelinje betød at den uinteresserede brede befolkning blev gjort til en offentlighed med en regeringsfjendtlig holdning. I en sådan situation måtte regeringen stramme kontrollen med både information og kommunikationskanaler,

indtil situationen eksploderede og regeringen måtte opgave hemmeligholdelsen som kernen i sin kommunikationspolitik. De Vivo diskuterer ikke eksistensen af overvågning af post eller senatorer - og alligevel ligger der en tråd af overvågning netop her. For den venetianske regering opererede med informanter og spioner både ude og hjemme med henblik på at fremskaffe information. Det centrale var, hvordan kontrol med information og kommunikation i byens rum (både i konkret fysisk form, men også i abstrakt forståelse) var nødvendig for at fastholde regeringens magt.

Byen som informationsnet: Paris i 18. århundrede

Byens rum var ideelt for udveksling af information af både legitim og illegitim art, og hvor det første, som de Vivo fokuserer på, ganske vist krævede en noget håndfast kontrol med offentliggørelse af information, var det sidste et emne, som optog adskillige magthavere. Vi forlader derfor Venedig i det 17. århundrede og vender os mod Frankrig og det 18. århundredes præ-revolutionære Paris. Selve betegnelsen "præ-revolutionær" er ganske problematisk, da opmærksomheden automatisk skærpes mod de elementer, som ledte frem mod revolutionen. Et af de elementer er den kritiske offentlighed, som i Paris ikke kun eksisterede i den idealiserede form, som beskrevet af Habermas (1990), men som også eksisterede på gaden - og som den enevældige franske statsmagt gennem et finmasket net af informanter søgte at håndtere og kontrollere (Darnton, 2010, s. 71). Gennem optrevlingen af en konkret sag vedrørende en række smædeviser mod den franske konge, Ludvig 15., for hans håndtering af en politisk sag med udspring i det intrigante hofmiljø i Versailles dokumenterer den amerikanske boghistoriker, Robert Darnton, hvordan politik og sladder var til fals blandt parisere, som var helt almindelige mennesker uden forbindelse til politik eller hofmiljøet. Denne viden etablerer han på baggrund af arkivalier fra det parisiske politi, og dermed kan han også kortlægge den konkrete overvågning gennem (unavngivne) spioner og hvordan denne overvågning indgik i det større bureaukratiske system (Darnton, 2010, s. 7-11).

Denne overvågning foregik i et lignende mediebillem, som det der prægede Venedig: en blanding af trykte pamfletter, manuskripter og for en stor dels vedkommende: en mundtlig overlevering. At der er mulighed for Darnton til at rekonstruere den, skyldes

den politimæssige aktion og behovet for at dokumentere sagen. Når sagen er interessant i denne artikels sammenhæng, skyldes det dels dette eksempel på "nettet af skrift", men også at det viste sig ganske simpelt for det parisiske politi at komme på sporet af illegitime skrifter. I Darntons begivenhedsoversigt giver politikommissæren meddelelse til spionnetværket i Paris, og i løbet af et par måneder vender en af dem tilbage med identifikation af en person, som havde underholdt med det problematiske digt. Gennem forhørene identificeredes flere deltagere i det, der viste sig at være et netværk, hvor ikke kun denne ene vise cirkulerede, men hvor der også var flere andre viser. Hver deltager blev taget til forhør - og hver arrestation genererede større bunker af information om de arresterede. Politiets interesse var primært rettet mod at finde forfatteren til visen, men trods det intensive arbejde forblev denne anonym. Kritik af majestæten var på sin side ikke sjælden, men farlig at demonstrere, for Darntons udpluk fra spionernes indberetninger viser, at de ikke kun opholdt sig på forskellige caféer men også cirkulerede rundt i byen (Darnton, 2010, s. 45).

Den franske enevældes blodige undergang medførte intet brud med overvågningen. Den revolutionære regering og senere Napoleon opererede med et vidtforgrenet spionnet over politikommissæren, Fouché. Misundelsessværdigt for den danske kronprins, der i stigende grad udviklede en stærk mistro til sine undersåtters loyalitet (Pedersen, 2014 og Engberg, 2009, s. 367).

Den overvågede by: København i krig 1800-1815

Den sene enevældes København var som hovedstad kongerigets største by, og hovedstad i en større stat end i dag: Danmark var, med et moderne udtryk, multikulturelt. Riget bestod af de to kongeriger, Danmark og Norge og derudover af de to tyske hertugdømmer, Slesvig og Holsten. Dertil kom forskellige kolonibesiddelser. Styreformen var enevældig med den bibemærkning, at det var kronprinsen, den senere Frederik 6., der reelt styrede landet, da hans fader, den egentlige konge Christian d. 7, ikke kunne regere pga. sindssygdom frem til sin død i 1808. København var rigets strålende midtpunkt, om end den ikke var særlig stor - ca. 100.000 indbyggere ifølge folketællingen fra 1801 (Pedersen, 2014, s. 29). Som residensstad husede den alle centrale administrative enheder, og den var også fæstningsby. Byen havde

sit eget styre, magistraten, der blandt andet havde ansvaret for byens handelsliv. Men meget faldt uden for bystyrets råderet, fx de militære anlæg og politivæsenet. Overordnet set var København således delt i de militære områder og den civile by, som igen havde forskellige inddelinger efter sogne og kvarterer. Byen var presset inde bag voldene med fire porte ud til det omgivende land og adgang ad søvejen via toldboden. Byportene var således den væsentligste adgangsvej til København og sikre kontrolpunkter for toldbetjentenes gennemsøgning af bøndernes vogne efter smuglergods. Bystyret havde blandt sine opgaver at sikre handels- og næringslivet i København og udøvede dette gennem en ret håndfast kontrol med overholdelse af hvilke varer, som bønderne måtte indføre i byen. Byens grænser var faste og synlige - i en focaultsk optik fristes man til at pege på byen som et indhegnet aflukke, som igen var underopdelt i forskellige enheder (kvarterer, sogne o. lign.), der kunne aktiveres hvis nødvendigt. I Pedersen (2014, s. 126-131) ses en direkte kobling af denne inddeling med behovet for overvågning. I 1816 oprettedes en særlig stilling som politiassistent, der som en tidlig form for et lokalpoliti fik tildelt et distrikt af byen, som fik hver deres område, som således blev en ny administrativ inddeling af byen. Poliitiassistenterne skulle sikre lovenes overholdelse og idealistisk våge over den lovlidige befolkning. I uddybende retningslinjer stod derudover anført, at disse nye assistenter også skulle sikre sig viden om alle bosiddende i distriktet - i særdeleshed potentielle uomagere (Pedersen, 2014, s. 127)

Det er de større og gennemgribende reorganiseringer af det københavnske politi i begyndelsen af 1800-tallet, der er genstand for Pedersens doktorafhandling. Resultatet var etableringen af fysiske midler og bureaukratiske procedurer til en øget overvågning af københavnerne (danskerne) i al almindelighed og de kriminelle samt de potentielt kriminelle i særdeleshed. Den sidste gruppe er naturligvis særdeles interessant, da den jo indeholdt lovlidige borgere, som ikke havde noget udestående med politiet - ud over at de altså befandt sig i kategorier som havde en skærpet interesse fra myndighedernes side: fremmede, tjenestefolk, håndværkssvende og i stigende grad liberalt oppositionelle. Måderne til denne overvågning var dels som oven anført en ny bureaukratisk opdeling af byen kombineret med en direkte, synlig overvågning gennem tilstedeværelsen af uniformeret politi. Samtidig indførtes og indskærpedes for-

skellige former for bureaukratisk registrering. Alle fremmede (og det vil på dette tidspunkt sige alle, der ikke hørte til landsdelen Sjælland) skulle udstyres med pas ved udrejse fra eller indrejse til København. Dette arbejde blev i 1801 overført fra magistraten til politiet og styrket betragteligt i løbet af perioden som konsekvens af krigssituationen i Europa (Pedersen, 2014, s. 83 og s. 157) med etableringen af et kontor, hvor alle tilrejsende skulle melde sig og ligeledes alle, der skulle rejse fra København. Politiets paskontor blev på denne måde en vigtig informationsbehandlende institution og sted for ophobning af information om fremmede. Ikke nok med det - dette arbejde involverede kendskab til byen og de fremmedes færden i den, således at medarbejderne dér senere blev involveret i den senere iværksættelse af direkte overvågninger af kriminelle grupperinger såvel som oppositionelle grupper (Pedersen, 2014, s. 226-231). Kirkebøgerne skulle på landsplan fra 1812 forsynes med oversigter over, hvem der slog sig ned i og hvem der rejste fra sognet med København som en central undtagelse. I stedet fik de nye politiassistenter til opgave hvert halve år at foretage husregistreringer, således at byen kunne holdes i mandtal. Overvågningen krævede procedurer til bearbejdning og opbevaring af informationerne. Når Weller (2012) argumenterer for, at informationsstatens overvågningsmekanismer i stigende grad gik fra vilkårlige enkeltforeteelser til systematiske procedurer, så er disse husregistreringer et illustrativt eksempel. Hvorfor var det nødvendigt at optælle befolkningen? Og hvilke oplysninger ønskede man at udtrække af befolkningstællingerne? Indberetningerne viser, at det var specielt vigtigt at have overblik over, hvor de særligt problematiske grupper befandt sig. Målet kunne ifølge Pedersen være at muliggøre en sikker identifikation af eventuelt kriminelle ved retssager (Pedersen, 2014, s. 125).

Information om befolkningen hobede sig op - især hos de lokale politiassistenter, der hurtigt klagede over omfanget af de husregistreringer, som de også var forpligtet til at opbevare. Overvågningen var ikke blot fysisk - den antog også materiel form som pas-formularer, kirkebøger, blanketter til husregistreringer og de senere skudsmålhbøger for tjenestefolk og vandrebøger for håndværkssvende. Var passene trykt på kraftigt papir, kunne de lettere forfalskes, medens pas af tyndt papir knap kunne holde til segl og brug. Personidentifikation var et ganske væsentligt element i enevældens retspleje, hvor domstolene ikke

kunne idømme en person en straf, hvis hans identitet ikke var tilstrækkeligt fastslået. Et væsentligt indslag ved forhør af arrestanter i København var således at identificere dem med navn og herkomst samt at sikre denne identitet gennem vidner. I et samfund, hvor identiteten var tæt knyttet til et oprindelsessted og i øvrigt oftest kun kunne fastslås visuelt og ved anvendelse af vidner, var folk der rejste på tværs og dermed udfordrede de gængse muligheder for identifikation tilsyneladende problematiske.

Den øgede indsats fra politiets side var ikke kun rettet mod kriminelle personer, eller mod personer som i en enevældig standsstruktur blev anset for potentielt mere farlige for samfundsordenen end andre (som fx tjenestefolk, svende på valsen og fremmede i det hele taget). Politiet blev også inddraget i en anden form for overvågning, som vedrørte en anden gruppe i samfundet: den brevvexslende og nyhedsinteresserede borger. Den 18. oktober 1805 udstedte den danske enevældige regering under ledelse af kronprinsen (senere Frederik 6.) en resolution om rygter og deres udbredelse. Der måtte "...i de offentlige Tidender aldeles ikke [...] indføres Rygter om almindelige eller offentlige Foranstaltninger, eller om Borgernes huuslige Stilling og private Liv ..." og resolutionen betonedes videre at "...Udraaben og Syngen paa Gaden med Viser, Bøger, Almanakker og Fortællinger, trykt eller skrevne, skal aldeles være forbuden..." (Schou, 1808, p. 379f.). Resolutionen henviste til den forordning i 1799, der ganske vist ikke genindførte censuren, men som angav en række specifikke regler for, hvad der måtte skrives og trykkes. Selvom 1805-resolutionen ikke som sådan tilføjer noget nyt i forhold til den indskrænkning af trykkefriheden, som 1799-forordningen medførte, er min pointe at understrege 1. de indholdsmæssige begrænsninger (rygter om almindelige eller offentlige foranstaltninger og en indramning af borgernes ret til et privatliv) og 2. dertil stramningen af grebet om de medier, der prægede datidens København. Rygterne måtte hverken videregives som manuskript eller trykt i aviser og tidsskrifter, og de måtte heller ikke råbes eller synges på gaden.

Syv år senere skrev Frederik 6., nu som majestæt, et bekymret brev til sine undersåtter. Her opfordrede han dem indtrængende til i en periode med utryghed på grund af Napoleon-krigene at undlade at viderebringe usande efterretninger og ligeledes ikke at fæste lid til omvandrende rygte-formidlere. Især ret-

tede han sin opmærksomhed mod medlemmerne af handelsstanden i København og deres faste mødested, Børsen. Handelsmændene kom via forretningsforbindelser ofte i kontakt med udenlandske nyheder, troværdige som utroværdige. Og dermed var de særligt udsatte som rygte-centraler, dog oftest ikke af ond vilje men alene på grund af en stærk meddelelsessyge og stor nysgerrighed blandt indbyggerne (kongeligt åbent brev om rygter, 1812). På den ene side blev Børsens kommissær involveret i at indskærpe problemerne ved usande efterretninger overfor de handlende, og på den anden side ville Kancelliet nødig gå glip af efterretninger, "...der kunne ansees paalidelige og af nogen Vigtighed...". I givet fald skulle de gerne meddele det den kongelige administration og gøre en god borgers pligt (kongeligt åbent brev om rygter, 1812). Overvågningen gennem børsens kommissær kan forekomme subtil, men gennem kontrollen med information og rygter kunne den gode borger ligeledes definere sig selv.

Udenrigspolitiske nyheder kom med de udenlandske aviser, breve fra udlandet og eventuelle nyheder, som sømænd bragte med hjem. Aviserne og brevene fulgte postruterne over Hamborg. Posten herfra ankom to gange om ugen i København. Engberg (2009, s. 373 og 392) anfører, at den kritiske situation efter bombardementet af København, en sig hastigt nærmende statsbankerot (1813) og ikke mindst tabet af Norge i 1814 betød, at Frederik 6. var direkte upopulær. I en sådan atmosfære af utilfredshed og hemmeligheder stortrivedes rygter og blev tillagt stor betydning - så stor betydning, at regeringen altså så det som nødvendigt at forbyde dem. Men rygterne vandrede - i breve, som beskeder, i aviser, i skillingsviser og mundtligt. Rygterne kendte ingen grænser trods gentagne forsøg på rygtekontrol (Vangen Christensen, 2007).

Forbuddet mod at offentliggøre rygter peger på et væsentligt område for den enevældige stat: kontrol med og overvågning af kommunikationen. Kronprinsen frygtede ifølge historikeren Jens Engbergs biografi revolution - ikke underligt i betragtning af afstanden til den franske revolution - men frygten fandt et konkret udtryk i stramning af trykkefrihedsforordning og (senere) undertrykkelse af forskellige liberale grupperinger i landet (Engberg, 2009, s. 460-465 og Pedersen, 2014, s. 132-135). Avisernes og andre trykte skrifers indhold lod sig let overvåge og kontrollere. Alle skrifter skulle have angivet navn og

navnet på bogtrykkeren. Var man en gang kommet i politiets søgelys, som fx redaktøren af Politivennen, K. H. Seidelin, skulle hver eneste udgave tilstilles politidirektøren til gennemsyn inden trykning. Avisen kunne ikke trykkes uden at være påtegnet et "må trykkes" med angivelse af dato og påtegnet af politidirektøren, Hans Haagen (se fx Politivennen nr. 482, 18. juli, 1807). Under stor interesse var digterne P. A. Heiberg og Malthe Conrad Bruun i 1799 blevet landsforvist og også en almindelig borger, Michael Brabrand, kom i klemme med lovgivningen vendt mod kritik af enevældens styreform (Langan, 2012).

Avisernes nyheder bar i et vist omfang præg af denne frygt. Det var ikke statens affærer og indenrigspolitiske nyheder, der fyldte avisernes spalter (Bruhn Jensen, 2001, s. 78-89) men beretninger om kongefamiliens gøren og laden, nøgterne beskrivelser af udenrigspolitisk stof og alenlange oplysninger af hvem der nu var optaget i hvilken rang. Avisernes redaktører måtte bevæge sig på en knivskarp æg i minefeltet af udenrigspolitiske nyheder. Kritik af den enevældige statsform medførte i bedste fald landsforvisning, medens kritik af landets generelle tilstand og det at "skumle med bitterhed" over regeringen kunne medføre fængsel (Oldrup, 2007, s. 160). Aviserne fremlagde de politiske nyheder fra udlandet ukommenteret, overladt til borgernes eget ræsonnement. Frederik 6. var ikke bleg for at forbyde aviserne at skrive om specifikke udenrigspolitiske nyheder, som Napoleons eklatante nederlag i Rusland. Ifølge Engberg (2009, s. 372) blev den russiske gesandt i København så harm over dette forbud, at han oprettede et læseværelse med adgang til de udenlandske aviser. Desværre refererer Engberg ikke, om der blev gjort brug af denne mulighed - men eksemplet er interessant, da det netop viser, hvordan overvågning og kontrol førte til omgørelser og udfordringer af magten.

Overvågningen af post og brevskrivning blev ligeledes intensiveret i perioden 1800-1815. Posten hentes hos postmesteren på postkontoret. På opslåede lister (kaldet karter) kunne den enkelte se, om der var brev til vedkommende. Af huller på disse lister fremgik det også, om der havde været breve opbragt til censur (Pedersen, 2007, s. 200). Postmestrene (i København så ivrigt assisteret af politiet at det kom til egentlige kontroverser mellem de to instanser) var således konkret involveret i overvågningen af brevkorrespondancen. Postforordningerne havde

længe indeholdt forbud mod at postmestrene måtte åbne breve, og dette blev understreget i 1784 ved en forordning, med mindre det var på regeringens ordre (Pedersen, 2008, s. 254). Brevcensuren blev bragt i spil i varierende grad i perioden fra 1800-1815, og begrundelsen for den var ligeledes forskellig. Sune Christian Pedersen (2007, s. 196-202) argumenterer for et enevældigt spillerum mellem en åben, disciplinerende brevcensur, hvor det altså var særdeles tydeligt via postlisterne, at breve havde været udtaget til censur, og en hemmelig, spionage-betinget brevåbning, hvor det primære var at skaffe informationer uden at afsløre hverken kilder eller forehavende. Den åben, disciplinerende brevcensur skal ses i forbindelse med ønsket om at kontrollere og stoppe rygtedannelserne og i yderste konsekvens som den enevældige statsmagts ønske om at kontrollere den offentlige opinionsdannelse, medens den hemmelige, spionage-orienterede brevcensur blev sat ind i konkrete situationer, hvor information som efterretninger om fjendtlig (ydre såvel som indre) aktiviteter var det afgørende.

Overvågningen i København opererede i en foucaultsk forstand med en yderligere opdeling af byens rum end den, der allerede eksisterede. Denne nye opdeling havde som formål at kontrollere byens indbyggere. Samtidig blev den konkrete, synlige, overvågning kombineret med en bureaukratisk indsamling af viden om befolkningen. Det enkelte individ - den enkelte krop - kunne ikke skjule sig i mængden i København, men blev gjort synlig gennem dokumentationen (jf. i øvrigt Lyons interessante betragtning om, at overvågning er betinget af kroppens forsvinden, Lyon, 2001, s. 15-27).

Til afrunding

Den enevældige regering havde en stærk interesse i en stram kontrol med informationsstrømmene. Den franske revolutions tildragelser havde skærpet følsomheden over for kritik fra det oplyste borgerskab og frygten for opstand blandt den lavere del af befolkningen. Frygten for kritik lå bag stramningen af 1799-forordningen, og kampen mod rygterne kan ses i lyset af frygten for opstand. Pedersen (2014) argumenterer for, at en reorganisering af politiet skulle forhindre en sammenkobling mellem den intellektuelle kritik og pøblens eventuelle utilfredshed. Løsningen var overvågning af og kontrol med befolkningen - hvoraf begge dele intensiveredes i løbet af

den sene enevældes sidste tid. Kontrollen med rygter havde ligeledes dette formål. Rygter var farlige, da de kunne føre til utilsigtede handlinger fra pøblens side (jf. det ovenfor citerede kongelige åbne brev fra 1812).

I en informationshistorisk ramme er temaerne omkring overvågning og kontrol lige så relevante som i en generel informationsvidenskabelig ramme. Selvom overvågningen kunne antage håndfaste former som udtryk for skabelse af rum og indhegninger, der for Foucault var væsentlige elementer i skabelsen af den moderne overvågningsdiskurs, så er det især interessant at følge den indlejrede, usynlige overvågning, og dens formering og tilknytning til nationalstatens vækst og opståen. "Nettet af skrift" og dokumentationsbehovet blev overvågningsens usynlige følgesvend, hvorigennem befolkningen systematiseredes, katalogiseredes og effektiviseredes. Et andet statsligt perspektiv på overvågning fremkommer af en læsning af de Vivos diskussion af informationskontrol som en måde hvorpå den venetianske regering i 16. og 17. århundrede definerede sine egne grænser over for befolkningen. Overvågningen er underlagt informationskontrollen, fordi det grundlæggende hierarki mellem vidende og uvidende forblev intakt. Men samtidig viser de Vivos analyse også, i hvilket omfang information og kommunikation var dybt reguleret indtil det brød sammen gennem pres udefra og det essentielle skel mellem hemmelig og offentlig ikke kunne opretholdes.

Overvågningsnet, som strammedes om individet ved overgangen til 1800-tallet, var både synlig, fysisk og usynlig, bureaukratisk - den sidste gennem optegnelser og dokumentation hos bl.a. politiassistenterne. I København var der som reminiscenser fra middelalderen stadig synlige og fysiske kontrolposter til overvågning af borgerne, men den usynlige, bureaukratiske overvågning voksede - bl.a. med den utrygge udenrigspolitiske situation med revolution og krig som bagtæppe. Politiet oprustede, censuren - både i den trykte presse som i den private korrespondance - skærpedes. Der var en vished om at breve blev åbnet for at kontrollere folkestemningen. Overvågningsnet sigtede var i denne situation primært betinget i "warfare" dikteret af både ydre og indre fjender - parallellt til i dag ligger som anført i indledningen meget nær, om end man kan spekulere over, om det var samfundets tryghed som helhed eller om det ikke snarere var den enevældige statsform og majestæten

sikkerhed, der var det centrale udgangspunkt. Den enevældige stat havde i en situation præget af uro i stigende grad interesseret sig for den enkelte borgers private liv og emner, der hørte til privatlivet og den intime sfære i en habermasiansk forståelse. Habermas definerer således intimsfæren som noget væsentligt andet end privatsfæren. Begge berører hjemmet, men egentlig forskellige dele af hjemmet: Privatsfæren udlevedes i rum som salonen, biblioteket og stuen (spisestue /dagligstue), medens det intime var afgrænset til den egentlige familiære sfære (Habermas, 1990). Selvom grænsen mellem det private og det offentlige for borgeren i København i begyndelsen af 1800-tallet firkantet sagt var dørtærsklen til ejendommen, understregedes gennem debatter om trykkefrihedsforordningen en forståelse af forskellen mellem det offentlige (regeringens anliggender) og det private (borgernes liv).

Referencer

- Bruhn Jensen, K (2001). *Dansk Mediehistorie. 1840-1880*. Bd. 1. Samfundslitteratur.
- Darnton, R (2010). *Poetry and the Police. Communication networks in eighteenth-century Paris*, London.
- Engberg, J (2009). *Den standhaftige tinsoldat. En biografi om Frederik 6*. Politiken, København.
- Feldbæk, O (1982). *Danmarks Historie. Tiden 1730-1814*. Bd. 4. Christensen, A. E., Clausen, H. P., Ellehøj S. & Mørch, S. (red.). Gyldendal, København.
- Foucault, M (1994). *Überwachen und Strafen. Die Geburt des Gefängnisses*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main.
- Habermas, J (1990). *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*. Suhrkamp Taschenbuch. Frankfurt am Main. Oprindelige udgave 1962.
- Kongeligt åbent brev om rygter, 26. juli 1812.
- Langen, U (2012). *Det sorteste hjerte. Historien om et dybt fald I enevældens København*. Politikens Forlag, København.
- Lyon, D (2001). *Surveillance Society. Monitoring everyday life*. Open University Press, Buckingham and Philadelphia.
- Nunberg, G (1996). Farewell to the information age. In G. Nunberg (Ed.), *The Future of the Book* (pp. 103-139). University of California Press, Berkeley
- Oldrup, T (2007). For den historiske fuldstændigheds skyld. To københavnske avisers indhold i septem-berdagene 1807. Henningsen, P. (red.). *København 1807. Belejring og bombardement*. Jyllands-Postens Forlag, s. 158-181.
- Pedersen, KP (2014). *Kontrol over København*. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Pedersen, SC (2007). Prinsens grå kabinet. Brevcen-sur og postspionage i efteråret 1807. Henningsen, P. (red.). *København 1807. Belejring og bombardement*. Jyllands-Postens Forlag, s. 182-205.
- Pedersen, SC (2008). *Brudte Segl. Spionage og cen-sur i enevældens Danmark*. Skrifter fra post & Tele Museum, 7.
- Schou, JH (1808). *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve, samt andre trykte Anordninger som fra Aar 1670 af ere udkomne, tilligemed eet nøjagtigt Udtog af de endnu gjeldende, for saa vidt samme i Almindelighed angaae Undersaatterne i Danmark og Norge, forsynet med et alfabetisk Register*, 14. Copenhagen: Hof-bogtrykker Christensen.
- Skouvig, L (2004). *De danske folkebiblioteker 1880-1920: en kulturhistorisk undersøgelse ud fra dan-nelses- og mentalitetshistoriske aspekter*. http://curis.ku.dk/ws/files/47032883/laura_skouvig_phd.pdf
- Smith, P (2011). What Is a Secret? Secrets and Craft Knowledge in Early Modern Europe. Leong, E. and Rankin, A. (Eds.). *Secrets and Knowledge in Medicine and Science 1500-1800*. Ashgate, Farnham, p. 47-69.
- Vangen Christensen, L (2007). Bombarderet med rygter. Fortællinger om frygt og forhåbninger i det belejrede København. Henningsen, P. (red.). *København 1807. Belejring og bombardement*. Jyllands-Postens Forlag, s. 130-158.

de Vivo, F (2007). *Information and Communication in Venice. Rethinking Early Modern Politics*. Oxford University Press.

Weller, T (2009). *The Victorians and information. A social and cultural history*. Saarbrücken, Germany: VDM Verlag.

Weller, T (2008) *Information history: An introduction - exploring an emergent field*. Oxford: Chandos.

Weller, T (2012). The Information State. An historical perspective on surveillance. Ball, K., Haggerty, K. D. and Lyon, D. (eds.). *Routledge Handbook on Surveillance*. Routledge, New York, p. 57-63.